

הרב יצחק זילבר
ראש כולל "אור חיים", מונסי, ניו יורק

סדר הכריכה והקשרים ב'תכלת' - על פי פסקי שו"ע הרב בעל התניא

מבוא

אחרי למעלה מאלף שנה שבהם לא זכינו לקיים את מצות תכלת שבציצית, זכינו בשנים האחרונות שמצאו ראיות חזקות לזהותו של החלזון המקורי, וגם הצליחו לשחזר את אופן צביעת חוטי הצמר לתכלת שבציצית. סביר מאוד שאפשר לנו היום לקיים מצות ציצית כתיקונה ובשלמותה – מה שלא זכו לו הרבה דורות שלפנינו.

נראה שהוויכוח סביב זהות החלזון כבר מיצה את עצמו, תורה מונחת בקרן זוית, וכל הרוצה ליטול יבוא ויברר, והבוחר יבחר. מי שעיין בסוגיא זו ביסודיות ולא הספיקו לו הראיות שיש לנו היום, מסתבר שעוד כמה ראיות נוספות לא ישכנעו אותו. גם אם ביום מן הימים תתגלה ציצית של מצוה מזמן שבית המקדש היה קיים, מונחת על הר הבית עצמו וחתומה בחותמו של כהן גדול – סביר להניח שזה לא ישנה מאומה אצל רוב המתנגדים. ומצד שני לגבי אלו המשוכנעים כבר – קושיא זו או אחרת לא ישנו להם הרבה, ושערי תירוצים לא ננעלו.

היום אפשר לסכם ששאלת חידוש התכלת היא יותר שאלה של 'השקפה' מאשר שאלה של הלכה. ליתר דיוק השאלה היא מה היא הגישה הנכונה לגבי העקרונות שעליהם עומדים אושיות ההלכה.

אפשר להגדיר את השאלה כך: מצד אחד יש המון ראיות חזקות שהחלזון שממנו צבעו בעבר את תכלת הוא הפורפוריא-מורקס. אבל מצד שני רוב ההוכחות החזקות, לא מתוך בית המדרש באו; כלומר, הראיות אינן נובעות מתוך עיון בסוגיות עצמן, מדברי חז"ל והפוסקים, אלא מתוך המון ידע שאנחנו שואבים ממקורות חיצוניים.

אכן לא מצאנו שום סתירה של ממש בדברי חז"ל והפוסקים לזיהויו של הפורפוריא כחלזון התכלת. יתרה מזאת, אחרי שאנחנו יודעים את זהותו של החלזון ואת אופן הצביעה, נהירין דברי חז"ל באור חדש¹. אבל אחרי הכול, עיקר תוקף ההוכחות הוא מידיעות "מולדת חוץ", מחוץ לבית המדרש². זאת הסיבה העיקרית שאנחנו רואים הרבה תלמידי חכמים, שאינם רוצים לשמוע חדשות בכרם בית ישראל ומתנגדים לחידוש מצות תכלת בימינו³. אבל מצד שני מיום

¹ הנה כמה דגמאות, למי שמכיר את הנושא: א. מצאנו מחלוקת בין התלמוד הבבלי לתלמוד הירושלמי אם יש איסור צידה בשבת בצידת חלזון, עכשיו כשאנחנו יודעים באיזה חלזון מדובר, ורואים את אופן הצידה רואים שאכן מקום לשני הצדדים. ב. הרמ"ע מפאנו כותב דברים תמוהים ביותר לגבי החלזון – שהוא גם 'דומם', גם 'צמח' וגם 'חי'; איך אפשר להיות ברייה משונה כזו בעולם? אבל עכשיו שיש לנו את החלזון אפשר לראות איך כל שלושת הדימויים מתאימים. ג. הרב אלישיב ז"ל מצביע על בעיה בעשיית תכלת, שלכאורה יש לנו מחלוקת בין רש"י (ע"פ התוספות), הסובר שאסור להוסיף סממנים לתוך התכלת, לבין הרמב"ם, שכתב שמוסיפין סממנים. לכאורה איך נכריע? אבל עכשיו שנתגלה לנו את אופן הצביעה, רואים שזה מתאים גם לשיטת הרמב"ם שמכניסים את הסממנים בתוך היורה, וגם לשיטת רש"י – שהרי כשמוציאים את הצמר מן היורה לא נשאר שום חומר נוסף מעורב.

² אין זה מקרה שדווקא בנושא התכלת אי אפשר לזהות את החלזון מתוך דברי חז"ל והפוסקים בלחוד, אלא לפי האמת זהו טבעם של הנושאים ההלכתיים התלויים במציאות הטבעית וההיסטורית. כיוון שהמקורות שלנו מתייחסים רק לחלק ההלכתי הקשור לממצא שהיה קיים בשעתם, שהרי כולם ידעו על מה מדברים, ולא ראו צורך לתאר את המציאות הטכנית, לכן הפתח שלנו להבין את המציאות ההיסטורית הוא רק בחיפוש בספרים שמחוץ לבית המדרש.

אביא כאן שתי דוגמאות לעניין. בדפוסים העתיקים של ספר "אליהו מזרחי" על התורה בפרשת מסעי מצויירת מפה גיאוגרפית של ארץ ישראל כפי שיוצא מפשטות דברי רש"י. כמוכן שאין שום קשר בין ארץ ישראל המציאותית לבין ה'מפה' ההיא של ארץ ישראל. גם ברש"י במסכת גיטין (דף ז ע"ב) בסוגיית רצועה יוצאת, מופיעה תמונה גיאוגרפית הרחוקה מאוד מהמציאות.

ראיתי בספר מסוים ציור תמונה של "עול" מחרשה. התמונה מתארת את חלקי השונים ואיך קושרים אותו על השור בשעת החרישה, כדי שנבין הסוגיות בדברי חז"ל. הבעיה היא שאם מישהו ינסה להכניס שור לתוך עול המחרשה הזה ולחרוש שדה, השור ייחנק תוך דקה...

משל למה הדבר דומה, מישהו רוצה להוכיח שהלולב שלנו אינו הלולב של התורה – מדברי רש"י במסכת סוכה על הדקל. או שרוצה להוכיח שהשמש שאנחנו מכירים זה אינה השמש שהתורה מדברת – שהרי השמש שלנו מעולם לא נכנסת מעל לכיפת הרקיע, ובבוקר אינה יוצאת מחלונות. וכלל לא מסתובבת על גלגל פיזי.

³ ישנם תחומים הלכתיים, שברור לכולם שכדי להגיע בהם לבידור הלכתי נצרך גם ידע שמחוץ לבית המדרש (לדוגמה: רפואה והלכה, חשמל והלכה, או כל הדינים הקשורים לחקלאות). אבל

ליום מתרבים יהודים המחבבים את המצוה ומדקדקים בהלכה שמטילים תכלת בציצית, מי בצנעה ומי בגלוי.

עם חידוש התכלת מתחדשות גם שאלות איך לעשות את הכריכות, את החוליות, את הקשרים וכל המסתעף. הרי בזמן שאין מצות תכלת לא שייכים כל דיני החוליות והקשרים, וגם אלו שכן נהגו לעשות חוליות, היה זה רק כרמז לזמן שהיתה התכלת מצויה, וכיון שזה רק רמז לא הקפידו לעשות את החוליות כפי עיקר הדין, כיוון שרצו לרמז לעוד עניינים וסודות. לכן ברור שאי אפשר להמשיך ולעשות את הכריכות כמו שעשינו עד עכשיו בלבן לבד, ואכן לא הסתפק בה אדם מעולם, להציע שנמשיך לעשות את הקשרים והכריכות כמו בלבן. אשר על כן כשחזרה עטרה ליושנה חוזרים גם דיני חוליות, וכיוון שבדינים הללו נשנו הרבה שיטות, צריכים לברר מחדש לפי איזה שיטה מן השיטות עדיף לעשות למעשה.

הדינים הללו – של "אופן" כריכת חוטי התכלת – שונים מרוב דיני תורה משתי בחינות:

א. לכולי עלמא השאלות כאן הן רק למצוה ולא לעיכובא. לפי כל השיטות והמנהגים, לפי כל הגאונים והראשונים והאחרונים, אם עשה רק קשר אחד

ישנם הרבה תחומים שעל פניו נראים כנושאים תורניים 'טהורים', אבל למעשה הם אינם כאלה, והרבה פעמים השאלה הזאת בעצמה, עד כמה צריכים להיזקק, ומה מידת הסמכות, של ידע שמקורו מחוץ לבית המדרש, עורר פולמוסים אצל בעלי הלכה.

הנה כמה דוגמאות מן השנים האחרונות: א. סמכותה של המסורה של "כתר ארם צובה". ב. המיקום המדויק של העזרה על פי הטופוגרפיה בהר הבית. ג. איך מבררים לגבי קברים עתיקים אם הם קברי ישראל. ד. גבולת ארץ ישראל לענייני שמיטה – גבולות ארץ ישראל בדרום הארץ, או גבולות הערים שפטרו מתרו"מ כבית שאן. ה. קביעת איזה עיר היתה מקופת חומה בימות יהושע בן נון. ו. כל הסוגיות הקשורות למידות ושיעורי תורה. ז. רוב הסוגיות הקשורות לזמני היום בהלכה (על דברי הבעל התניא והגר"א שכותבים שהחוש מכחיש את שיטת רבינו תם בעניין בין השמשות, אומרים בשם חסידים ותיקים שתמהו: האם ה'חוש' הוא 'מאן דאמר' שיכול לחלוק על רבינו תם?).

וחוליא אחת יצא ידי חובה. לכן אין סיבה לאדם לפטור עצמו ממצות תכלת מחמת הטענה שהוא אינו יכול להכריע בין השיטות והמנהגים. ב. מסופקני אם יש בכל התורה כולה מצוה אחת שיש בה כל כך הבדלים בשיטות ומנהגים כמו לגבי אופני כריכת התכלת. מן הגאונים דרך הראשונים עד האחרונים, ובעצם כבר הברייתא בגמרא נותנת שתי אפשרויות למספר החוליות שיש לעשות. אשר על כן המבוכה כאן רבה ועצומה, וסוגיה זו ארוכה מארץ מידה.

כאמור, היות שהתכלת לא היתה מצויה עד דורנו, גדולי הפוסקים שאנחנו הולכים בעקבותיהם, לא סללו לנו את דרכי הפסיקה בעניין, ולכן רבו הספקות והשיטות בענינים הללו איך לעשות למעשה. אבל זכינו שאחד מגדולי הפוסקים, ה"ה הרב בעל התניא ז"ע, דן בשו"ע שלו בכמה דיני תכלת, וכידוע מקובל אצל החסידים ש'הלכתא כרב'. לא אכחד שיש לבעל דין מקום לומר שהפסיקה של בעל השו"ע הרב בעניני תכלת, אין לה אותו תוקף שיש לפסיקה שלו בעניינים אחרים, שהרי בשעתו התכלת לא היתה מצויה, ואינה דומה הלכה שנאמרה כהלכתא למשיחא או כהקדמה להלכה אחרת להלכה שנאמר למעשה⁴. ואף על פי כן, יש לנו כאן עמוד גדול לסמוך עליו ראשו ורובו.

במאמר זה לא אדון בכל שיטות הגאונים והראשונים בכל סוגיה וסוגיה, רק אנסה לברר את שיטתו של הרב בכל שאלה. לגבי כמה מן השאלות הכריע הרב בדברים מפורשים, ולגבי כמה מהם הפתרון רק מכללא איתמר.

⁴ דברים דומים כתב הבית יוסף: "ובסמ"ג (עשין כו קח): כתוב 'שנים של לבן ושנים של תכלת או שלש של לבן ואחד של תכלת'. ונראה דלא בעי למיחת לפלוגתא במלתא דלא נפקא לן מידי בהאי זימנא, והכי קאמר: פירוש ארבעה חוטין בכנף, למר שנים של לבן ושנים של תכלת, ולמר שלשה של לבן ואחד קצתו תכלת".

מניין חוטי התכלת

ידוע שנחלקו הראשונים כמה מהחוטים הם בצבע תכלת וכמה בלבן. שלוש שיטות נאמרו בזה:

(א) שיטת הרמב"ם שיש לצבוע בתכלת חצי חוט מתוך ארבעת חוטים הכפולים. כך יוצא שאחרי שמכניסים את החוטים לתוך הבגד יש לנו ז' חוטי לבן וחוט אחד של תכלת.

לפי הרמב"ם עיקר תפקידו של התכלת הוא לעשות את הכריכות מסביב לחוטי הלבן. וכיון שכדי לעשות את הכריכות מספיק חוט אחד, לכן צובעים רק חצי חוט מארבעת החוטים הגדולים. כשיטת הרמב"ם נקטו הרבה מקובלים.

(ב) שיטת הראב"ד ועוד ראשונים רבים, שיש לעשות חוט אחד שלם תכלת, וג' חוטים לבנים. יוצא שיש בציצית שישה חוטי לבן ושניים של תכלת. הטעם לשיטה זו שלומדים מהפסוק "פתיל תכלת", פתיל לשון יחיד, פתיל אחד.

(ג) שיטת רש"י ותוספות היא שלוקחים שני חוטים של תכלת ושני חוטים של לבן.

לפי שיטת התוספות, התכלת והלבן שניהם מעצם מצות ציצית, ולכן לא מסתבר להעדיף אחד על השני. יוצא שיש בגדיל ארבעה חוטי לבן וארבעה חוטי תכלת. כפי שיטה זו נוקטים רוב הראשונים.

לכל שיטה ושיטה מביאים תלי תלים של ראיות והוכחות, ולמעשה הדברים רחוקים מהכרעה. בענין זה זכינו שהרב בשו"ע שלו פוסק דברים ברורים (ריש סי' י"א):

מצות ציצית, בזמן שהיה תכלת מצוי היה מצותה שיקח ב' חוטי צבועין [בצבע] הנקרא תכלת, וב' חוטי שאינן צבועין הנקראים חוטי לבן, מפני שאין אנו מצווים לצבען ממילא נשארם בלבנותם.

הרי שהרב פוסק כשיטת רש"י ותוס'. לכאורה בעקבות הכרעת הטור שכתב כאן בזו הלשון:

מצות ציצית בזמן שהיה תכלת, מצותן שיקח ב' חוטין כפולים של צמר צבועין תכלת וב' חוטין כפולים של צמר לבן או של פשתן.

מצות עשיית הגדיל

זו לשון השולחן ערוך הרב סימן יא סעיף כה:

כתוב בתורה 'גדילים תעשה לך', יכול יעשנה כולו גדיל? תלמוד לומר 'ועשו להם ציצית', וציצית הם חוטין נפרדין כמו שנתבאר בסי' ח', הא כיצד? שיהא גדיל יוצא מהכנף, וציצית יוצא מהגדיל.

ואין לגדיל שיעור מן התורה, לכן בין שכרך רוב אורך הציצית בין שלא כרך אלא חוליא אחת כשר. ובלבד שיעשה בסוף הכריכה קשר, משום דהכריכה אינה מתקיימת בלא קשר לאחריה, ונמצא שאין כאן גדיל.

עשיית הגדיל למצוה, וגדר של חוליא

מקור הדברים הוא בסוגיית הגמרא (מנחות לט, א):

רב חייא בריה דרב נתן מתני הכי: אמר רב הונא אמר רב ששת, אמר רב ירמיה בר אבא אמר רב: תכלת שכרך רובה כשרה. ואפילו לא כרך בה אלא חוליא אחת כשרה. ונויי תכלת שלישי גדיל ושני שלישי ענף.

וכמה שיעור חוליא, תניא רבי אומר: כדי שיכרוך וישנה וישלש.

הרי לנו, שמן התורה צריכים קשר אחד וחוליא אחת. לנוי מצוה עושים שלישי גדיל ושני שלישי ענף. עוד לומדים מדברי הגמרא שחוליא נקראת שלוש כריכות.

מספר החוליות

הגמרא בהמשך הסוגיא מוסיפה:

תאנא, הפוחת לא יפחות משבע, והמוסיף לא יוסיף על שלש עשרה.
 הפוחת לא יפחות משבע – כנגד שבעה רקיעים.
 והמוסיף לא יוסיף על שלש עשרה – כנגד שבעה רקיעין וששה אורין שביניהם.

לפי פשוט הסוגיא, וכן נוקטים כמעט כל הראשונים, הגמרא נותנת כאן שני שיעורים למספר החוליות⁵. וכן נפסק להלכה שיש שתי אפשרויות למצות עשית החוליות, או שבע חוליות, או י"ג חוליות. וכל חוליא שלושה כריכות.

בדברי הגמרא אין עדיפות של מנהג אחד על משנהו, אבל לכאורה בפשוט הדבר תלוי בשתי השיטות של מנין חוטי התכלת.

דהנה נחלקו הראשונים באיזה חוט עושים את הכריכות. הרמב"ם מסביר את שיטתו לגבי מנין החוטים, שהטעם שעושים רק חצי חוט של תכלת הוא כיון שעצם גדר של התכלת הוא החוט שבו עושים את הכריכות סביב שאר החוטים, ולכן לשיטתו עושים רק חוט אחד של תכלת. לפי זה מובן שלשיטתו עושים את כל החוליות רק בתכלת, ולכן מסתבר שלשיטתו עדיף לעשות שבע חוליות כנגד שבעה הרקיעים שהם תכלת.

לעומת זאת, התוספות המסבירים את שיטתם במנין החוטים, שהטעם שעושים שני חוטי לבן ושני חוטי תכלת הוא שאין סיבה להעדיף את הלבן על פני התכלת. לכן לפי שיטתם כורכים את החוליות גם בלבן וגם בתכלת, לסירוגין, ולכן מסתבר שלפי שיטתם עדיף לעשות י"ג חוליות כנגד שבעה רקיעין וששה אורין.

⁵ אמנם שיטת הראב"ד (ויש מפרשים בתוספות והנמוקי יוסף), שהברייתא כאן נותנת שיעור למספר הכריכות שבכל חוליא.

ואכן רואים, שהרא"ש הסובר כשיטת התוספות בשני הדינים האחרים כותב (הלכות קטנות סימן טו): "שהתכלת ניכר בחוליות ודומה לרקיע, והלבן דומה לאויר שבין רקיע לרקיע". ולעומת זאת רבי אברהם בן הרמב"ם בספרו המספיק לעובדי ה', כיון שנמשך אחר שיטת אביו בענין מספר החוטים, פוסק למעשה שעדיף לעשות ז' חוליות על פני י"ג חוליות.

אבל צריך להוסיף, שהגם שלכאורה לפי כל שיטה עדיפה אחת מן האפשרויות שבברייתא, הרי שאין זה ממש מוכרח עד שאפשר להקשות על כל אחד מן השיטות. שהרי גם לפי הרמב"ם אפשר לומר שחוליות של תכלת מרמזים לאווירים שבין הרקיעים, כיון שאחרי הכול יש לנו מספר של י"ג חוליות, וזה מרמז לרקיעים ואווירים. וכך לפי שיטת התוספות אפשר לומר שעושים ז' חוליות המרמזות לז' רקיעים, הגם שהן שלוש חוליות של תכלת וארבע של לבן. נקודה זו מוכרחת מעצם העובדה שהברייתא מציינת את שתי האפשרויות, וגם הרמב"ם וגם התוספות אינם יכולים לחלוק על דברי הברייתא, אבל בכל אופן אין ספק שדרך המלך הוא להתאים מנין החוליות לכל שיטה⁶.

⁶ ויש להוסיף נקודה חשובה הנוגעת לכל ענייננו, יסוד גדול שמלמד אותנו הרה"ק "בעל התכלת" (ביסוד עצמו כבר הקדימוהו, רק שהוא כותבו לגבי מצות תכלת). וזו לשונו (ספרי התכלת, עמ' קכג): "וכבר ביארנו במקום אחר בענין תפילין של רש"י ושל ר"ת, דלכאורה הדבר מתמיה, איך שייך פלוגתא בדבר שהיה נוהג ובא בכל יום מימות מרע"ה עד ימיהם, וביארנו כי באמת שתי הדעות מבוארים עוד בזוה"ק, ולהיות שאלו דברי אלהים חיים ושניהם יש להם מקום, לזאת כל זמן שלא באו לקבוע הלכה לדורות לכל ישראל באמת, היה רשות ביד כל ב"ד לנהוג כפי חות דעתו ...

וכן נתבאר אצלנו כמה פלוגתות שבש"ס כמחלוקת לסמוך ושלא לסמוך, שהיה הפלוגתא מעת שבאו לקבוע ההלכה דוקא כך או כך, אבל גם מקמי הכי היו שתי דעות בישראל אלא שלא הקפידו בזה, יש שהיו נוהגים כך ויש שהיו נוהגים כך.

ובאמת נראה שהרבה מחלוקת הראשונים בעשיית הציצית בתכלת ולבן והחוליות היו ג"כ הנך דעות בימי הש"ס, יש שהיו נוהגין כך ויש שהיו נוהגין כך ולא בא הדבר לידי קביעת הלכה לנהוג דוקא כאחד מהדעות. וכדמשמע לשון הש"ס בבא מציעא (עד, א) הוי לך למימני חוטיין ולמימני חוליות, יעו"ש.

לפי דבריו יש לומר שאכן שתי האפשרויות בברייתא הן לפי שתי השיטות במנין חוטי התכלת. אבל כיון שאין זה מוכרח, אי אפשר להקשות מכל צד על כל אחד מן הראשונים. ראה עוד בענין זה לקמן בהערה 12.

ממילא, כיון שבשו"ע הרב פוסק כשיטת התוספות, לכן יש עדיפות לשיטתו לעשות י"ג חוליות. עוד סיבה לעשות י"ג חוליות, כיון שלמעשה מקובל לעשות י"ג חוליות בלבן, ולכאורה אין לשנות את המנהג לגבי תכלת, אם אין סיבה מיוחדת לשנות.

באיזה חוט עושים את הכריכות?

עוד דין מצאנו בגמרא (שם) לגבי הכריכות של הציצית:
תנא, כשהוא מתחיל מתחיל בלבן, 'הכנף' מין כנף. וכשהוא מסיים מסיים בלבן, מעלין בקודש ולא מורדין.

מדברי הגמרא הללו למדים אנו שמתחילים ומסיימים בלבן, ובאמצע עושים כריכות בתכלת. הגאונים והראשונים נחלקו כאן בכמה פרטים:
לפי הרמב"ם שכל הכריכות הם בתכלת, כשמתחילים ומסיימים בלבן – זה רק בכריכה אחת של לבן.
לעומת זאת ראשונים רבים סוברים שעושים כל החוליה הראשונה (ג' כריכות) וכל החוליה האחרונה בלבן.

עוד נחלקו הראשונים מה עושים באמצע, האם כל החוליות האמצעיות עושים אותן בתכלת או שעושים לסירוגין לבן ותכלת לבן ותכלת וכו'. לפי הרמב"ם שעיקר תפקיד התכלת הוא הכריכות, עושים את כל החוליות האמצעיות בתכלת. אבל התוס' והרא"ש, כיון שהם סוברים שאין סיבה להעדיף את הלבן על פני התכלת, לכן הם נוקטים כשיטה השנייה, שעושים חוליות לסירוגין. ויש כמה אופנים איך בדיוק לעשות את זה.

בענין זה אין לנו הכרעה ברורה מדברי השו"ע הרב, אבל כאמור, לכאורה אם הרב ז"ל פסק כשיטת התוספות במנין חוטי התכלת, וטעם שיטה זו הוא כמו שכתבו התוספות דסברה להשוות את שני המינים, לכאורה נאמר אותה סברה גם לענין הכריכות, שאין סיבה להעדיף מין אחד על רעהו ולא להשוות את המינים.

דיני הקשרים**קשר עליון מדאורייתא**

ראינו לעיל בדברי הרב ז"ל שקשר אחד הוא מדאורייתא, "ובלבד שיעשה בסוף הכריכה קשר, משום דהכריכה אינה מתקיימת בלא קשר לאחריה, ונמצא שאין כאן גדיל". וכן כתוב בגמרא, שקשר עליון הוא מדאורייתא, אלא שנחלקו הראשונים איזה קשר נקרא קשר עליון – האם זה הקרוב ביותר לבגד או הרחוק ביותר מהבגד. למעשה אין נפקא מינה, שהרי אנחנו נוהגים לעשות קשר גם בתחילת הגדיל סמוך לבגד וגם בסופו.

קשר על כל חוליא וחוליא

עד כאן מדאורייתא, אבל מדרבנן יש דיון נוסף, בגמרא איתא (מנחות לח, ב):
אמר רבא, שמע מינה צריך לקשור על כל חוליא וחוליא.

כמעט כל הראשונים פוסקים להלכה כפשטות דינו של רבא, שצריכים לעשות קשר על כל חוליא וחוליא. דהיינו אחר כל שלוש כריכות צריכים לעשות קשר. הסיבה שבלבן לא עשו קשר על כל חוליא של שלוש כריכות היא שכל דין חוליות שייך רק כשיש תכלת, ובלבן אין מצות חוליות שייכת, ולכן בלבן לא הקפידו לעשות חוליות כדין – קשר על כל חוליא.⁷

אמנם מצאנו כמה מהלכים אחרים בדברי הראשונים, אבל הם מיעוט כנגד רבים. ולהלכה פוסקים שצריכים לעשות קשר על כל חוליא בלי קשר למספר החוליות.⁸

⁷בלבן סמכו על שיטה יחידאה בראשונים ש'חוליא' אינה שלוש כריכות דווקא, כיון שרצו לצאת רמזים נוספים וממילא אין כאן דין של חוליא. אפילו האר"י ז"ל שכתב לעשות חוליות כפי הדין (דהיינו של שלוש כריכות) גם בלבן, לא הקפיד לעשות את החוליות כדין לגמרי אלא עשה קשרים באמצע החוליות, כפי שנזכיר לקמן.

⁸הארכתי בסוגיא זו במאמרי "האם מנהג חמשה קשרים נוהג גם בזמן שיש תכלת", ושם הוכחתי שלדעת כמעט כל רבותינו הראשונים, שמפיהם אנו חיים (רש"י, הר"ח וסיעתו, התוספות והרא"ש, המרדכי בשם הר"י [בשם הרי"ף וכל גדולי הדור], ספר האשכול, ספר העיטור [בשם הגאונים], רבינו יונתן מלוניל, הבית יוסף, והרדב"ז) מנהג חמישה קשרים אינו נוהג בזמן שיש

חמישה קשרים

אצל הרבה גאונים וראשונים מצאנו את המנהג שעושים בכריכת הציצית "חמשה קשרים". כמו שכתב רש"י במנחות לט, א ד"ה מיין כנף (ע"פ הגהות הב"ח): והאידינא דעבדינן חמשה קשרים היינו דאמרינן שקולה מצות ציצית ככל התורה כולה, הלכך [ציצית עולה ת"ר, וח' חוטיין וה' קשריו הרי תרי"ג, ו]עבדינן שני קשרים מלמעלה ושלשה מלמטה.

המנהג של חמישה קשרים לא נזכר בתלמוד, והוא נזכר לראשונה אצל הגאונים. אבל מאז ימי הגאונים מנהג זה נזכר אצל כמעט כל הראשונים. נושא זה מאוד משמעותי בענייננו, והוא המפתח לכל הדיון בעשיית הכריכות בתכלת. השאלה היא האם המנהג של חמישה קשרים נוהג גם כשיש תכלת או רק כשאין תכלת, ויש לייחד לה מאמר בפני עצמה.

מהות הקשרים

במהות הקשרים יש שתי שאלות:

א. האם עושים קשר על גבי קשר או שמספיק קשר אחד? ב. באיזה חוטים עושים את הקשרים?

בדברי הגאונים וראשוני הראשונים נראה ברור, שהם לא עשו את כל הקשרים כמו שאנו עושים היום, שקושרים ארבעה חוטים על ארבעה חוטים, אלא את כל הקשרים הם עשו בחוט הכורך לבדו, שקשרו אותו על כל החוטים האחרים. ומצאנו כמה אופנים איך עשו זאת.

תכלת, וצריך לעשות קשר על כל חוליא ממש ולא משנה כמה חוליות עושה. וזה בנוסף על שיטת הרמב"ם וסיעתו שאין סוברים את המנהג של חמישה קשרים גם בלבן לחוד, ולכן ברור שלדעתו צריכים לעשות קשר על כל חוליא ממש. לעומת זאת, הגר"א מפרש את הגמרא באופן שאין צריך לעשות קשר על כל חוליא ממש, על מנת להתאים את הגמרא לשיטת הזוה"ק שמנהג חמישה קשרים נוהג גם כשיש תכלת.

לכן למסקנה, גם לולי דברי שו"ע הרב ברור שלענין דינא פוסקים כשיטת כל הראשונים נגד הקבלה, וחייבים לעשות קשר על כל חוליא גם כשעושה הרבה חוליות, עיי"ש בדברינו באריכות.

ובעניין קשר כפול, נראה שנתחדש לעשות קשר כפול אצל רבינו תם בעקבות תלמידיו, אבל גם רבינו תם עשה את הקשרים בחוט הכורך. כיון שהדבר יכול להיות תמוה בעיני הלומד, שמתחילה נהגו לעשות קשרים באופן אחר ממה שאנחנו רגילים, וכיון שגם זה נוגע למעשה איך לעשות את הקשרים בתכלת, נביא כאן קצת מדברי הראשונים שנראה איך שהם מתארים את השיטות השונות בענין הקשרים.

מבין בעלי התוספות אפשר לקבל תמונה (חוץ מדברי התוס' בעצמם על הדף) מלשון המרדכי בענייני הקשרים, וזו לשונו (הלכות קטנות, תתקמ):

ועל הקשרים עצמן, נוהג רבינו תם ור"י לעשות מחוט של כרך (הקשרים), והיה תוחב ראש החוט באמצעות של הז' חוטין ומהדקן יחד בקשר אחד לבד.

ואומר רבינו אלחנן דכה"ג לא מיקרי קשר של קיימא, כדאמר באלו קשרים דלא מיקרי של קיימא אם לא כשמקשר ב' החוטים יחד בב' קשרים. ומיהו יש לומר דכה"ג שאין כאן אלא ראש אחד מתקיים יותר אבל בב' ראשין זה הראש מושך אילך [וזה מושך] אילך ועבוד לאינתוקי...

וחזר בו ר"ת ועשה באותו חוט של כרך שני קשרים, כי אין נראה קשר של קיימא בפחות מב' פעמים. וכי תימא אכתי יכול להוריד הקשר למטה ולמתוח חוט של גדיל, מכל מקום כיון שמהדקו יפה קשר טוב הוא.

וה"ר אלחנן היה נוהג ע"א, שלוקח חוט של כרך וכורך האחרים, ולוקח, כשרוצה לקשור, חוט א' מן הז' וכורך עליהם מיד אחר כך מעט כמו שירצה, וקושר שניהם יחד על החוטין הנותרין ב' פעמים בחוזק כדרך שאר קשרין, וחוזר וכורך קצת להפריד הקשרין זה מזה וחוזר וקושר כבתחלה.

בעל "המנהיג" מסכם את השיטות השונות שהיו נפוצות בשעתו (עמ' תרמג):

ובעניין הקשר נחלקו חכמי ספרד ופרובינציה עם רוב חכמי צרפת, שיש מקומות בצרפת שעושין בו קשר גמור לקשור הד' חוטין עם הד' האחרים... וכן ניהג רבי' אליהו מפרישי ז"ל, וחולייא ג' כרכים בחוט הכרך הארוך מכולם, ומכניס לפנים מחולייא ויהדקנו.

וחכמי פרובינצ' וספרד נהגו הקשר כאותה חולייא שאמרנו שעושין בצרפת, ומכניסין חוט הכרך לפנים משלשת הכרכים וזהו הקשר, וחולייא שצריך לקשור לפנים מהכרך השלישי לבד.

וב"בית הבחירה" למאירי יבמות (ה, ב) :

ומעשה הציצית על פי המנהג הנהוג לרבני צרפת... וקושר ארבעה חוטין שמצד זה עם ארבעה שמצד זה שני קשרים, והוא עולה לקשר אחד, שאין נעשין שם שנים אלא להיות הקשר קיים. ומקיף החוט הארוך על שאר החוטים ושונה ומשלש ועושה בהן כמין עניבה, והיא הנקראת חולייא אחת. ועושה מהן שבעה, ר"ל שבעה חוליות שהם כ"א הקפות, ועושה קשר שני. ואחר כך שבע חוליות, וקושר קשר שלישי. ואחר כך עושה שבע חוליות, וקושר קשר רביעי. ואחר כך עושה י"ג חוליות שהם ל"ט הקפות ועושה קשר חמישי, ועושה בו שני קשרים כדי להיות הקשר קיים.

אין כאן המקום להיכנס לשיטת המאירי (בשם רבני צרפת) במספר החוליות שעשו. מה שנוגע לענייננו זה שלשיטתו עושים שלושה סוגי קשרים: הראשון, ד' חוטים על גבי ד' חוטים בקשר כפול – קשרים כאלה עושים בשני מקומות, בתחילת הגדיל ובסוף הגדיל. השני, כמין עניבה – קשר זה עושים בין כל חולייא וחולייא. השלישי, קשר של ד' חוטים על גבי ד' חוטים אבל רק קשר אחד – קשר כזה עושים שלושה קשרים באמצע הגדיל.

וכן כתב חכם נוסף מפרובנס, מקומו של המאירי, ב"ספר המאורות" (לרבי מאיר המעילי מנרבונה, עמ' שעד) :

והקשרים, יש אומרים שצריך כל קשר וקשר לקשר ולשנות, כדי שיהא קשר של קיימא כל אחד ואחד. ויש שאין קושרין ושוניין רק קשר האחרון, אך בקשרים האמצעים אומרים שאינו צריך לשנות, שכל אחד ואחד מן הקשרים מתקיימין בכריכות ובחוליות שעושים אחריהם.

פסק השו"ע הרב

כעת נראה מה פוסק רבינו ב"שולחן ערוך הרב" בשאלות הללו. זו לשונו (סע' כז):
 בזמן שהיה תכלת תקנו חכמים שלא לפחות מלכרוך ז' חוליות כנגד ז' רקיעים, שהתכלת דומה לרקיע.
 וכן תיקנו לעשות קשר בסוף כל חוליא וחוליא, שיהא היכר בין חוליא לחוליא.
 ועכשיו שאין לנו תכלת אין אנו צריכין לדקדק במנין החוליות, ולא במנין הקשרים שבין החוליות.
 ומכל מקום המנהג פשוט בכל ישראל משנים קדמוניות לעשות ה' קשרים, משום שנאמר 'וראיתם אותו וזכרתם את כל מצות ה'', וכל המצות הם תרי"ג, וציצית בגימטריא ת"ר וח' חוטין וה' קשרים עולה תרי"ג.

דברי רבינו ברורים כשמלה:

(א) רבינו פוסק כשיטת התוספות והרא"ש וכמעט כל הראשונים שפסקו כפשטות דברי רבא שבזמן שיש תכלת צריכים לקשור על כל חוליא וחוליא.
 (ב) וכן פוסק כפי הטעם של התוספות והרא"ש "שיהא היכר בין חוליא לחוליא"⁹.

⁹ התוספות כתבו במקום אחד גם שיהא ניכר "התכלת", ונראה לי שהיינו הך. כפי הנראה בימיהם החוטם לא היו בעובי אחיד לכל אורך החוט, ולכן לא היה אפשרי לעשות כריכות מסודרות אחת ליד השנייה כמו בימינו, אלא הכריכות עלו זו על זו. במצב כזה, אם לא נעשה קשר אחר כל חוליא לא היו ניכרות החוליות, ולא היה נראה התכלת.

ג) וגם מרהיטות לשונו יוצא שהוא פוסק כשיטת רוב הראשונים שמנהג ה' קשרים נוהג רק במקום שאין תכלת, אבל במקום שיש תכלת צריכים לעשות קשר על כל חוליא. שהרי אחר שכותב שעושים לפחות ז' חוליות מתקנת חכמים מציין שתיקנו גם לעשות קשר על כל חוליא, וממילא יוצא שמתקנת חכמים צריכים לעשות לפחות ז' קשרים. רק בהמשך כותב שעכשיו כשאין תכלת אין צריכים להקפיד בכלל על המנין, אבל בכל זאת יש מנהג משנים קדמוניות לעשות ה' קשרים. ברור מדבריו שכאשר יש תכלת חוזרת תקנת חכמים לקדמותה וחייב לעשות יותר מחמשה קשרים, דהיינו קשר בסוף כל חוליא וחוליא.

סתירה בדברי הרב

אבל לפני שנגיע למסקנה מעשית צריכים להתעכב על דברי הרב בהמשך הסימן, במקום שמדבר באופן עשיית הכריכות בלבן, שהם שונים מעט.. הנה לשונו בדילוגים (מה שנצרך לענייננו; סעיפים כח-לא):

נהגו לעשות ד' אוירים בין הה' קשרים ולכרוך בכל אויר קצת כריכות... וכן יעשה עד שישלים ה' קשרים כפולים, וד' אוירים בינתיים מלאים כריכות, ואין שיעור למנין הכריכות שבכל אויר אלא יעשה כמו שירצה.

נוהגים לכרוך באויר הראשון ז' כריכות, ובשני ח', ובג' י"א, וברביעי י"ג כריכות, שעולים כולם למספר ל"ט, כמנין הוי"ה אח"ד. יש נוהגין לכרוך הכריכות שבכל אויר חוליות חוליות, דהיינו לאחר שכרך ג' כריכות הראשונות ירחיק מעט, ויחזור ויכרוך ג' פעמים באותו אויר עצמו, ואח"כ יכרוך א' מאויר הראשון ויצרף לזה ב' מאויר השני וירחיק מעט, ויכרוך עוד ג' פעמים, וכן יעשה עד כלות הל"ט כריכות ב"ג חוליות קטנות. וכן היו עושין בזמן שהיה תכלת.

בהשקפה ראשונה דברי הרב "וכן היו עושין בזמן שהיה תכלת" קשים מאוד, שכן לכאורה דבריו סותרים מרישא לסיפא: קודם כתב שבשעה שיש תכלת מדינא צריכים לעשות קשר בסוף כל חוליא, והסיבה שעושים את הקשרים היא לעשות

היכר בין חוליא לחוליא, כשיטת התוספות והרא"ש – דהיינו שהגדר של הקשר הוא שכאן מסתיימת החוליא הקודמת ומתחילה החוליא הבאה. וכאן בסיפא כותב הרב שני דברים הסותרים את דין זה, קודם כול "יכרוך א' מאויר הראשון ויצרף לזה ב' מאויר השני", שהקשר הוא באמצע החוליא, ואף על פי כן זה נקרא חוליא, בניגוד למה שכתב לעיל שהקשר מפסיק. שנית, שכאן כותב שלהבדיל בין חוליא לחוליא מספיק בהרחקה מעטת, ולא צריכים קשר, ולעיל כתב שצריכים קשר. הקושיא כאן אינה על עצם המנהג שהרב כותב, שהרי בזמן שאין התכלת מצוי אין דין חוליות. התמיהה כאן היא על מה שכתב בסוף: "וכן היו עושין בזמן שהיה תכלת", שדבריו אלו סותרים את פסקיו לעיל בדיני תכלת.

יישוב דברי הרב

לדעתי הפתרון להבנת דברי הרב הוא שדבריו "וכן היו עושין בזמן שהיה תכלת" קאי רק על שני פרטים מסעיף זה, דהיינו: א. שבזמן שהייתה תכלת היו מפרידים בין כל חוליה לחוליא; ב. שהגדר של חוליא הוא שלושה כריכות. אבל לא לענין של קשר באמצע חוליא. כלומר רק על עצם הגדר של חוליא ולא על פרטי דיני החוליא. כעין זה גם במקור של הרב, בדברי המגן אברהם. המג"א מביא בשם כתבי האר"י הקדוש לעשות חוליות גם בלבן, ועל זה מוסיף המג"א "וכמו שכתב הרמב"ם", הגם שבכתבי האר"י משלב את החוליות ביחד עם החמשה קשרים וט"ל כריכות. ברור שכוונת המג"א בהשוואת דברי הרמב"ם לדברי הכתבים הוא רק לגבי פרט זה של עשיית חוליות גם בלבן, ולא לשאר הדברים המופיעים בכתבים. אותו דבר אצל הרב כאן שמסיים "וכן היו עושין בזמן שהיה תכלת", והוא רק לגבי פרט זה של עשיית חוליות.

הרב נמשך כאן לדבריו שכותב שבלבן עושים מספרים שונים של כריכות באווירים שבין הקשרים, כלומר שהחוליות הן בנות ז', ח', י"א, י"ג כריכות¹⁰,

¹⁰ כיון שבלבן אין דין של חוליות רק רמז לחוליות, סומכים בעניין זה על שיטת הראב"ד והיש מפרשים בתוספות, שדברי הברייתא "הפוחת לא יפחות" קאי על הכריכות שבכל חוליא, וגם סומכים על מיעוט דעת הראשונים שז' וי"ג לאו דווקא ואפשר גם מספר ביניים. אבל צריכים להדגיש שהרב דייק בלשונו ולא כתב שהכריכות הללו בין האווירים הם 'חוליות'. חוליות בלשון הרב הם רק שלוש כריכות.

ולכן כותב הרב שיש נוהגים לעשות גם בלבן חוליות בנות שלוש כריכות, דהיינו חוליות כפי עיקרא דדינא, וכן היו עושין בזמן שהיה תכלת. ובעצם אין מקום נוסף שהרב כותב שהגדר של החוליה הוא שלוש כריכות, רק כאן. ויש לומר שהסיבה שהרב לא הדגיש שכוונתו רק לעצם הגדר של חוליא (ולא לומר שגם בזמן שיש תכלת אפשר לעשות קשר באמצע), אולי כיון שלא נשמע מעולם סברא כזאת בין הגאונים והראשונים שבזמן שיש תכלת אפשר לעשות קשר באמצע חוליא, והרב לא חשב שאפשר בכלל לטעות בענין זה.

לגבי עצם שיטת האר"י ז"ל שבלבן אפשר לעשות קשר באמצע החוליא. כבר כתבנו כמה פעמים שבשעה שאין התכלת מצויה קיים הכלל (בסעיף כ"ז): "ועכשיו שאין לנו תכלת אין אנו צריכים לדקדק במנין החוליות ולא במנין הקשרים שבין החוליות", ומה שעושים חוליות על פי הקבלה הוא רק זכר לחוליות של התכלת, וכיון שרוצים גם לרמז לדברים נוספים שמרמזים המספרים ז', ח', י"א, י"ג, וגם לעשות ט"ל כריכות, וגם לעשות חמישה קשרים המרמזים לתרי"ג, לכן סבר האריז"ל שאם מרחיקים בין חוליא לחוליא באופן שרואים שזו חוליא בפני עצמה, כבר יש רמז לחוליא, אף על פי שעושים קשר באמצע. ועל פי זה מתורצת הסתירה השנייה, למה כאן פסק הרב שמספיק הרחקה בין חוליא לחוליא, ולא כמו שפסק בתחילה כפי שיטת התוספות והרא"ש שהקשר הוא זה שעושה את ההיכר בין חוליא לחוליא. התשובה היא שכאן זה רק רמז לחוליא, ודי שמרחיקים ורואים חוליא של שלוש כריכות, ואין צריכים לעשות חוליא כהלכתה עם קשר, רק בשעה שיש תכלת¹¹.

¹¹ אין כאן המקום להיכנס לשיטת הרמב"ם באריכות, אבל אין מסתבר לומר שהרב לומד בשיטת הרמב"ם שאין צריכים קשרים בין כל חוליא וחוליא ומספיק רק בחוליא הראשונה (כפי ההוה אמינא של הבית יוסף). יותר מסתבר שגם הרב לומד את שיטת הרמב"ם שצריכים לעשות קשר על כל חוליא וחוליא (כפי מסקנת הבית יוסף), ובעצם שיטת הרמב"ם מכוונת לשיטת התוספות והרא"ש שתפקידם של הקשרים הוא ההיכר בין החוליות, רק שהרמב"ם מדגיש את ההרחקה. וכאן כיון שהאר"י הקדוש רצה לרמז לדברים נוספים, לא עשה קשרים להרחקה, רק הרחיק בלי קשרים.

על כל פנים, לפי המהלך הראשון עושים קשר בסוף כל חוליא וחוליא. והבעיה הכי גדולה בשיטה זו הוא שזה פשוט מאוד לא מעשי: קודם כול, כדי לעשות י"ד קשרים צריכים חוטים ארוכים מאוד. וגם אם נתגבר על מכשול זה, הרי הידור מצוה הוא שלישי גדיל ושני שלישי ענף, ואנשים אינם רגילים לציציות ארוכות כל כך.

המהלך השני לשיטת הרב

לכן יש אפשרות שנייה לשיטת הרב, וזה לעשות רק שבע חוליות ולעשות קשר בסוף כל חוליא, ולפי זה יוצאים שמונה קשרים. כמו במהלך הקודם, גם כאן אין מקיימים את מנהג של חמישה קשרים. כזה:

קשר, לבן, קשר, תכלת, קשר, לבן, קשר, תכלת, קשר, לבן, קשר, תכלת, קשר, לבן, קשר.

רקיעים. והאפשרות השנייה של הברייתא – שעושים שלש עשרה חוליות – מתאימה יותר לפי שיטת התוספות שעושים את הכריכות גם בתכלת וגם בלבן.

אבל לכאורה אם עושים את החוליא הראשונה ואת האחרונה בלבן, כפי דברי הברייתא, יוצא שלפי שיטת התוספות יש לנו שש חוליות בתכלת ושבע בלבן, בהיפך מן השבעה רקיעים וששה אווירים ביניהם. מקובל לתרץ קושיא זו, שכדי לעשות את הרמז לא צריכים לעשות תכלת כמנין הרקיעים ולבן כמנין האווירים, מספיק שעושים י"ג חוליות שהם מרמזים לי"ג רקיעים ואווירים, והתמונה הכללית נותנת רמז וזיכרון למציאות. ולכאורה זהו גם ההסבר לשיטת התוספות שכתבו שגם לפי האפשרות של הברייתא לעשות שבע חוליות גם אז מחליפים גוונים לפי שיטתם, הרי שגם חוליות של לבן יכולות לשמש רמז לרקיעים.

כמוכן שזה קצת דוחק, וגם את דברי הרא"ש: "שהתכלת ניכר בחוליות ודומה לרקיע, והלבן דומה לאויר שבין רקיע לרקיע" קצת קשה להתאים לזה.

אבל לולא דמסתפינא, ולולא דברי הראשונים, הייתי אומר שביריות חולקות נשנו כאן, הברייתא של מספר החוליות אינה סוברת כפי הברייתא הבאה אחריה בגמרא שצריכים להתחיל ולבן ולסיים בלבן, אלא לדירה מתחילים בתכלת ומסיימים בתכלת. ויוצא שלפי האפשרות הראשונה אכן יש שבע חוליות שלמות של תכלת, ממש דומה לרקיע, ואילו לפי האפשרות השנייה אכן מספר חוליות התכלת הוא בדיוק כמספר הרקיעים ומספר חוליות הלבן כפי האווירים, כדברי הרא"ש.

כמוכן שלמעשה אי אפשר לפרש את הסוגיא אחרת ממה שפירשו בה הראשונים, אבל אם ממילא יש עדיפות לעשות שבע חוליות של תכלת כדי לצאת גם את שיטת הרמב"ם, אפשר לצרף סברא זו, שאולי גם לפי שיטת התוספות יש ברייתא הסוברת שצריכים שבע חוליות של תכלת, וצ"ע.

אבל יש לציין, שאם עושים רק שבע חוליות, אולי לשיטת הרב עדיף לעשות כל שבע החוליות בתכלת, כשיטת הרמב"ם (והכריכה הראשונה והאחרונה בלבן). הגם שלפי שיטת התוספות גם מי שעושה שבע כריכות מחליף את הגוונים (כמו שכתבו בפירושו), אבל כיון שהרב לא נחית לדין זה, ולא פסק בפירושו בנקודה זו כפי שיטת התוספות, רק שהנחנו בתחילה שלפי שיטת הרב צריכים להחליף הגוונים מחמת שהרב פוסק כפי שיטת התוספות בעניין מספר החוטים, ומסתבר שצבע החוליות תלוי במספר החוטים, שהרי סברא אחת עולה לשניהם, שאין סיבה להעדיף את התכלת על פני הלבן. אבל לכאורה לפי סברא זו הרי גם עדיף לעשות י"ג חוליות נגד הרקיעים והאווירים, ואם ממילא אינו עושה י"ג, אולי אין בכלל עדיפות להחליף את הגוונים. ואמנם אפשר לחלק בין שתי הסברות, כמו שעל כרחנו נצטרך לעשות כדי לתרץ את שיטת התוספות עצמם, אבל כיון שהרב לא פסק בעניין עדיין צ"ע.

המהלך השלישי לשיטת הרב

המהלך השלישי הוא לעשות כפי השיטה הנקראת אצל כמה אנשים על שם התוספות, שעושים שבע חוליות, מחליפים את הגוונים, אבל עושים רק חמישה קשרים, דהיינו שעושים קשר אחר כל שתי חוליות, אחת מכל צבע, כזה:
קשר, לבן תכלת, קשר, לבן תכלת, קשר, לבן תכלת, קשר, לבן, קשר.

שיטה זו כתבו התוספות כתירוץ על השאלה האם יש "שום סמך בש"ס" למנהג של חמישה קשרים. על זה כתבו התוספות, שיש לומר שזה שצריכים לעשות קשר על כל חוליא – הכוונה לכל שתי חוליות, לבן ותכלת. ולפי האפשרות של הברייתא שעושים שבע חוליות יוצא אם כן שיש סמך לחמישה קשרים. מי שנוהג כשיטה זו יצא ברווח גדול מאוד, "מנהג ישראל משנים קדמוניות!" ונראה שהעושה כשיטה זו, מסתבר שאינו משתבש גם לפי שיטת הרב, הגם שבוודאי מבחינת ההלכה עדיף לעשות קשר בכל חוליא ממש, שהרי בשו"ע הרב אינה מוזכרת סברת התירוץ של התוספות, אלא פוסק כפי פשטות לשון הגמרא קשר בסוף כל חוליא וחוליא.

וגם נראה לומר, שגם לפי התוספות עצמם אין עדיפות לעשות ז' חוליות על פני י"ג. התוספות רק תירצו שלפי האפשרות של ז' חוליות יש סמך בש"ס לחמישה קשרים, אבל אין זה אומר שבשעה שהתכלת מצויה צריכים להעדיף לעשות ז' חוליות כדי שיהיו חמישה קשרים. ואדרבה, הסברנו לעיל, שלפי שיטת התוספות בעניין מספר החוטים ובעניין החלפת הגוונים, עדיף לעשות י"ג חוליות.

ועוד יש לומר, שגם לפי התירוץ של תוספות אין מפסידים כלום אם עושים קשר אחר כל חוליא, רק שחז"ל לא חייבו לעשות אחר כל חוליא, ומספיק אחר אחד מכל צבע.

לכן נראה לי, שמה שראיתי שרבים כותבים שזוהי שיטת התוספות, הדבר אינו ברור, ויכול להיות שלפי התוספות שיטה זו אפשרית אבל אינה מצוה מן המובחר.

עם כל זאת, חוץ מהעמוד החזק של שיטה זו, דברי התוספות בעצמם, גם יש לומר שהיא אינה סותרת ממש את פסקי ההלכה של השו"ע הרב, הגם שסותרת את לשונו, שכתב: "וכן תיקנו לעשות קשר בסוף כל חוליא וחוליא". שהרי בכל זאת עושים קשרים להכיר בין חוליא לחוליא.

אבל זה ברור שמי שכבר החליט לעשות את הקשרים אחר כל שתי חוליות, מסתבר שעדיף שיעשה רק שבע חוליות ולא י"ג, כדי לצאת ידי המנהג של חמישה קשרים.

והטעם, דבוודאי משקלו של מנהג החמישה קשרים עולה על המנהג של ל"ט כריכות שמרמז להוי"ה אחד. ומסתבר גם שעדיף לעשות חמישה קשרים מאשר י"ג חוליות, גם אם נוקטים כשיטת התוספות שמחליפים גוונים. שהרי הקשר בין החלפת גוונים לי"ג חוליות אינו מוחלט לגמרי, ואפשר גם להחליף גוונים ולעשות שבעה נגד שבעה רקיעים אפילו כשאין שבע חוליות של תכלת, כפי שכתבו התוספות בעצמם. ומצד שני, המנהג של חמישה קשרים הוא מנהג ותיקין שנתקדש במשך כל הדורות מאז תקופת הגאונים.

המהלך הרביעי והמועדף לפי שיטת הרב

נראה לענ"ד, שלמעשה טוב לעשות י"ג חוליות, בחילוף הצבעים, ועל כל חוליא לקשור בקשר קטן, קשרים חב"דיים או כשל התימנים. וגם לעשות חמישה קשרים גדולים בפזור בין החוליות.

יסוד הרעיון שלנו הוא מה שראינו בדברי המאירי שהבאנו לעיל שהיו נוהגים לעשות שלושה סוגי קשרים. ויותר מזה מצאנו באחד מן הראשונים שאכן עשה הברדל זה בין חמשת הקשרים לבין קשר לכל חוליא, ב"הלכות ציצית לחד מקמאי" (שנדפס מכתב יד בקובץ "צפונות" גליון ו, עמ' יא), וזו לשונו:

כלל הקצר מעשייתה הלכה למעשה... ויקשור בקשר גמור ארבע חוטין עם הארבעה האחרים, ויכרוך חוליא, והחוליא היא שלשה כרכים, ויקשור אותה להיכר חוליא, ועוד חוליא השנית וקשר השני גמור (לשל) [כשל] ראשון. ועוד שבע חוליות, ויקשור בין כל חוליא לחוליא, ואחריהן קשר גמור השלישי. ואחר כך יעשה שתי חוליות, ויקשור קשר גמור הרביעי. ויעשה עוד שתי חוליות, ויקשור עוד הקשר החמישי בקשר גמור. הרי שקשרנו חמשה קשרים, וקשר העליון סמוך לכנף לגמרי דאורייתא, וכן עשינו י"ג חוליות שהן ט"ל כרכים, וכן עיקר. נמצא שהשני קשרים סמוך לכנף והשלשה למטה, משום דמעלין בקדש ולא מורדין, בשם רבינו האי ז"ל.

בלי להיכנס לסדר הקשרים שהוא מציע, אפשר ללמוד מדבריו יסוד חדש, והוא שאפשר לעשות שני סוגי קשרים: קשר גמור "ארבע חוטין עם הארבע האחרים" – בסוג קשר כזה מקיימים את החיוב של 'קשר עליון דאורייתא', וגם מקיימים בה מנהג ותיקין של 'חמשה קשרים'; וקשר מסוג אחר, קשר בחוט הכורך, שבו מקיימים את דינא דגמרא לקשור על כל חוליא וחוליא.

הברדל זה בין שני סוגי הקשרים עולה יפה לפי שיטת הרב, ביסודם של ההלכות, כדלהלן:

לגבי תקנת החכמים לעשות קשר בסוף כל חוליא וחוליא, פוסק הרב כפי הסברא שכתבו התוספות והרא"ש שהטעם הוא כדי "שיהא היכר בין חוליא לחוליא", לפי טעם זה יש לומר שאין צריכים קשר גמור, ומספיק קשר המבדיל בין החוליות.

ואף אם נאמר שצריך קשר גמור, הרי ביארנו שלפי רוב הראשונים כל הקשרים, גם הקשר עליון שהוא מדאורייתא, היו עושים בחוט הכורך¹³, וכאמור הקשר שאנו עושים היום ארבעה חוטים עם ארבעה האחרים נתחדש בצרפת אחר דורו של רבינו תם. הגם שלהלכה אנו מחמירים לעשות קשר גמור לכולי עלמא, אבל לעניין קשר של היכר בין החוליות נראה שמספיק קשר כשיטת הגאונים ורוב הראשונים בחוט הכורך¹⁴.

ברם לגבי הקשר העליון פוסק הרב "ובלבד שיעשה בסוף הכריכה קשר, משום דהכריכה אינה מתקיימת בלא קשר לאחריה, ונמצא שאין כאן גדיל". כאן תפקידו של הקשר הוא לקיים את הגדיל, ולזה צריכים קשר גמור לכולי עלמא. וכיון שאפשר לעשות שני סוגי קשרים, אפשר לעשות חמישה קשרים מסוג הקשר הגמור שבזה מקיימים את "מנהג פשוט בכל ישראל משנים קדמוניות" לעשות חמישה קשרים, ומפזרים את הקשרים הללו בין י"ג החוליות השונות, לפי השיטות השונות.

כמדומני שהכי טוב זה לעשות לפי שיטת החינוך ועוד הרבה ראשונים, והחמישה קשרים יפזר באופן כזה (חוץ מקשר קטן שבכל חוליא וחוליא):

¹³ ראה בעניין זה בספר "שער כריכת התכלת". ויש להוסיף שגם לפי שיטת הרמב"ם נראה כך, שכן הרמב"ם כתב (פרק א הלכה ז): "ולוקח חוט אחד מן הלבן וכורך בו כריכה אחת על שאר החוטין בצד הבגד ומניחו, ולוקח חוט התכלת וכורך בו שתי כריכות בצד כריכה של לבן וקושר, ואלו השלש כריכות הם הנקראין חוליא, ומרחיק מעט ועושה חוליא שניה בחוט של תכלת לבדו, ומרחיק מעט ועושה חוליא שלישיה...". מזה שהרמב"ם כותב שצריכים להרחיק גם אחר שעושים את הקשר נראה שהקשר עצמו אינו מרחיק, ומסתבר אם כן שעשה את הקשר רק עם חוט הכורך, שהרי כשעושים קשר של ארבעה חוטים עם ארבעה חוטים אין לך הרחקה גדולה מזו.

¹⁴ אבל אין זה עולה יפה ללשונו של הרב ז"ל שכתב שצריכים לעשות קשר 'בסוף' כל חוליא. וכאן הלשון קצת דוחק.

קשר, לבן תכלת לבן, קשר, תכלת לבן תכלת, קשר, לבן תכלת לבן, קשר, תכלת לבן תכלת לבן, קשר.

ולפי מה שכתבתי לעיל, שאולי גם לשיטת הרב עדיף לעשות שבע חוליות של תכלת ושש של לבן לצאת גם שיטת הרמב"ם בזה, כדאי לעשות כך:
קשר, לבן תכלת לבן, קשר, תכלת לבן תכלת, קשר, תכלת לבן תכלת, קשר, תכלת לבן תכלת לבן, קשר.

וכאן זה יוצא הרבה יותר טוב מאשר לפי המהלך הראשון, כיון שזה לא יפגום ביופיו של הגדיל.

לעניין הקשרים הקטנים יש להוסיף שלכאורה עדיף לעשות כמו הקשירה התימנית על פני הקשירה כפי מנהג חב"ד בלבן, שהרי יש סברא לומר שזה אינו נקרא קשר כלל – שכן תחיבה כזאת יכול להיות שמועילה רק להרחיק בין החוליות כמו שכתב הרב, אבל אין זה בכלל קשר. הגם שזה מרחיק ועושה היכר בין החוליות, אבל יש לומר סברא שכיון שחז"ל תיקנו לעשות קשר להרחקה אי אפשר לעשות את ההרחקה בכל מה שרוצה, אלא צריכים לעשות קשר בחוט שכורכין, כמו הקשירה התימנית וכדומה. אבל מצד שני יכול להיות שכיון שהקשירה החב"דית מבדילה למעשה בין חוליא לחוליא, לכן מהני כאן. ובפרט כשמתבוננים איך שהראשונים עשו את הקשרים, רואים שרובם לא הקפידו על קשר של קיימא רגיל.

לפי המהלך הזה, מרוויחים שיוצאים לפי שיטת הרב בפל מפל פל: גם תקנת חכמים מדינא דגמרא קשר בין כל חוליא, וגם המנהג של חמישה קשרים, וגם מעלים בקודש בעשיית ארבעה חוליות בסוף הגדיל, וגם ט"ל כריכות (וגם את שיטת הרמב"ם וסיעתו). וגם יוצא שאין משנים כל כך ממנהג ישראל בלבן, ומקיימים את מצות ציצית "בשם כל ישראל", ביחד עם רוב עם ישראל שלעת עתה אינם מקיימים מצות תכלת.